

A KORA-KÖZÉPKORI ÁLLAM GAZDASÁGI ALAPJAI KÖZÉP-EURÓPÁBAN

(Részlet a Hospodářske Dějiny 1978. évi 1. számában megjelent
Tanulmányból, 154–178. l.)

A kora-feudális társadalom klasszikus modelljének Engels óta a frank államot tekintették, a történészek ezért eddig annak a bizonyítására törekedtek, hogy a nyugat- és közép-európai fejlődés között lényegében semmilyen alapvető különbség nem volt. Az utóbbi évtizedben azonban ez az álláspont mindinkább háttérbe szorul.¹ Egyre világosabbá válik ugyanis, hogy a nyugati és a keleti kora-középkori fejlődés közt valóban voltak eltérések, sőt az is egyre nyilvánvalóbb, hogy nagyon is alapvető eltérésekről van szó. Legszembetűnőbb és leglényegesebb az, hogy minden szándék és akarat ellenére egyszerűen lehetetlen bizonyítani, hogy ebben az időben a nagybirtok a nemesség és a nemesség jobbágynak a kezében lett volna.² A forrásokban ugyan találkozunk egy sor függő viszonyban élő emberrel, akiket rendszert a földdel együtt elajándékoznak. Vagyis ezek az emberek a pusztá szolgánál már többek voltak.³ Amikor viszont azt kutatjuk, hogy kinek a tulajdonában voltak ezek az emberek, csakhamar kitűnik, hogy rendszerint a fejedelem, azaz az állam tulajdonában voltak.⁴ Így könnyen rá lehet jönni arra is, hogy a Přemysl-, Piast- és az Árpád-házi uralkodó nemcsak az ország legnagyobb, hanem tulajdonképpen az egyetlen nagybirtokosa volt. Vajon mint „magánzó”, vagy pedig mint az állam feje és megtestesülése volt az, vagy pedig mint mindkettő, s ha igen, milyen mértékben?

Ezekre és a további kérdésekre pedig csak keressük a választ. Általánosan elfogadott tény azonban, hogy az uralkodó helyzetének gazdasági meg­alapozottsága és a gazdasági életben elfoglalt helye is a közép-európai térségben, úgy tűnik, sokkal közvetlenebb, mint amilyen az a kora-középkori Nyugat-Európában volt. Közép-Európában az uralkodó (a fejedelem, a király) gyakorlatilag az alapvető gazdasági források, azaz mindenekelőtt a föld­birtok és az emberek országrészével korlátlanul rendelkezik. S mindez lényegében egy nagyon szigorú elvek alapján szervezett állam keretén belül zajlik. Ugyanakkor az állam szervezeti és intézményes formái Csehország-

ban éppúgy mint Lengyelországban és Magyarországon nagyon hasonlóak, sőt mondhatjuk azt is, csaknem azonosak.

A közép-európai állam egyik legkorábban felismert jellemző intézményei közül az egyik az ún. várszervezet, azaz a vár, pontosabban a fejedelem (a király) várban székelő tisztviselőire támaszkodó területi, bírói, rendőri és katonai igazgatás.⁵ Tisztviselőkről beszélünk, mert ezek az emberek teljes mértékben az uralkodótól függtek, az uralkodó bármikor leválthatta őket, sőt kinevezésükkor sokszor még társadalmi helyzetüket sem vette figyelembe. Pl. I. István magyar király dekrétumaiból tudjuk, hogy a várispán tisztjét nem szabad személy, „servus” is betölthette.⁶ Ezt a várszervezetet – Lengyelországban a castellania, Magyarországon a megyei várszervezet – így állami területi „köz”-igazgatásnak is tekinthetnénk, amely nélkül egyetlen állam sem képzelhető el és amely épp ezért teljesen érthetően ilyen vagy amolyan formában Európában mindenhol előfordult. A közép-európai várszervezet sajátos vonása éppen a várszervezetnek a várral való következetes, szoros összefonódása, vagyis egy olyan sajátság, amely itt-ott ugyan fel-feltűnt, de mint általános elv, csak a közép-európai kora-középkori államokban érvényesült.⁷ A rendelkezésre álló forrásokból teljesen nyilvánvaló, hogy a várnagy (várispán) hatalma lényegében a vár körzetében élő valamennyi emberre kiterjedt; egy ilyen körzeten belül a 12. század folyamán egyetlen olyan kiváltságos terület sem ismeretes, ahol ez alól a hatalom alól bárki is kivonhatta volna magát. Az egész lakosság – természetesen a szabad lakosságról van szó – valamelyik vár fennhatósága alá tartozott, s ennek a várnak keretében vett részt pl. a háborúban,⁸ a várban fordult meg ügyes-bajos dolgaival, bírósági ügyeivel, a várban vagy a várral összefüggésben végezte a közmunkát (Csehországban „országos robot”) pl. a vár-építkezéseknél, a várak, hidak, utak stb. őrzésénél. Ezenkívül a várba rendszeresen hetenként – eleinte vasárnap: a templomi napokon – feljárt a nép vásárokra.⁹

A lakosságot a várakhoz a legtökéletesebben a magyar állam kötötte. Sőt 1046 körül itt valószínűleg meg először az egész vár-lakosság (cives, civiles, castrenses) összeírását.¹⁰ A lakosságot tizedekre és századokra osztották fel, s ezek élén a „decuriones” és a „centuriones” álltak. Eredetileg ez nyilván katonai szervezet volt (Magyarországon tíz vár-lakos közül egy vountult hadba),¹¹ de a szervezet bírói, rendőri és kincstári funkciót is betöltött.¹² Cseh- és Lengyelországban az állam keze nem ért ilyen messzire. A lakosság ezekben az országokban – a magyarországi lakosságtól eltérően – már kivétel nélkül letelepült, ennek következtében elegendőnek bizonyult,

ha a vár kisebb területi egységekre támaszkodik. Lengyelországban egy ilyen várnak alárendelt területi egység szerepét leginkább az „opole” töltötte be, amely már a szomszédsági közösség elvén alapult és természetesen nem egy település, hanem több kisebb területi egység felett gyakorolt hatalmat, s egyben rendfenntartó és kincstári funkciót is betöltött, ezenkívül pedig a települések, területek közötti határvonalak kijelölésénél és általában a vagyonátruházásoknál is fontos szerepet kapott.¹³ Ez az utóbbi funkció a cseh „osada” (vicinatus) esetében is teljesen nyilvánvaló, és ennek rendfenntartó funkciója is teljesen bizonyított, de nem mondható ez kincstári funkciójáról¹⁴. A tizedes szervezettel Csehországban pl. egyáltalán nem találkozunk, Lengyelországban pedig ennek az elvnek alapján a fejedelmi birtokon dolgozó szolgák csoportjait szervezték.¹⁵

A vár „köz”-igazgatásához szorosan kapcsolódott az egyházi igazgatás. Hogy e két igazgatási forma kölcsönös egymásra hatása milyen mértékű volt, az nagyon jól látható. I. Břetislav cseh fejedelem által 1039-ben kiadott dekrétumokból,¹⁶ amelyek azt bizonyítják, hogy a plébániai körzetek minden bizonnyal egybeestek a várkörzetekkel, hogy a vár plébániai templomba kinevezett papok (archipresbyterek) sokkal inkább a fejedelem, mintsem a püspök tisztviselői voltak, s különben is a püspökről a Přemysl-ház uralkodói azt állították, hogy a püspökök az ő káplánjaik.¹⁷ Az egyházi utasítások és tilalmak (mint pl. az ünnepek és a böjt mindenkori betartása) kihirdetésére mindenkor a fejedelem tekintélye alapján és nevében került sor, s a fejedelem nevében büntették meg az előírások és tilalmak megszegőit. A várpapok a várnagynak csupán jelentették a vétkeket; a büntetés kiszabása – még a kánoni büntetéseké is! – a várnagy feladata volt.¹⁸ A befolyt bírság aztán mindenkor a fejedelem és a várnagy között oszlott meg. A kereszténységet, amely a nép szemében lényegében mágikus jellegű, többnyire értelmetlen utasítások és tilalmak gyűjteménye volt,¹⁹ nem lehetett másképpen mint az állami apparátus közvetlen és gyakorta igen brutális fellépése révén terjeszteni. Nem csoda tehát az sem, hogy a lengyel fejedelem, Boleslav Chrobry a nagyböjtöt be nem tartó személyeket fogaik kitörésével büntette,²⁰ s hogy a 11. század közepén a nép Lengyelországban, de Magyarországon is elsősorban a fejedelem ellen támadt és lázadt.²¹

Ezekben az országokban a közigazgatás megszervezésének a célja tehát az volt, hogy a lakosság életét a lehető legalaposabban ellenőrizték, de ez természetesen nem jelenti, hogy ezt valóban sikerült is maradéktalanul megvalósítani. A távolosó területeken a vár-igazgatás hatása, elnyomó ereje minden bizonnyal kevésbé volt hatékony, mint a vár közvetlen körzetében,

de hiba lenne a várigazgatást csak egy kezdetleges kizsákmányoló intézménynek tekinteni.²² A várszervezet teljes mértékben rászolgált arra, hogy úgy beszéljünk róla, mint olyan intézményről, amely mögött teljesen nyilvánvaló és körvonalazható osztályozó és rendteremtő szándék húzódott meg. A vár-körzetek határai minden bizonnyal változtak és nem minden esetben, főleg a körzeteket elválasztó erdők, hegyek mentén nem mindig voltak tisztán kivehetők, de teljesen világosak és pontosak lehettek a vár-körzetek határai az egyes várkörzeteket összekötő utak, folyók mentén.²³ Egészen véve ennek az igazgatásnak a hatékonysága valószínűleg az államapparátus szervezettségének fokától és ezáltal az apparátusban részt vevő személyek számától is függött. Viszont ne feledjük: minden egyes tisztviselőt – kezdve a várnaggyal egészen az utolsó erdőkerülőig – eltartani és jutalmazni kellett.²⁴ A fejedelem ezt a kérdést egyszerűen úgy oldotta meg, hogy jövedelmeiből minden egyes tisztviselőnek egy bizonyos részt juttatott. Az egyház esetében ez még világosabb. Már rég bebizonyosodott, hogy az egyházi intézmények a 12. századig sem földbirtokot sem pedig jobbágyot nem kaptak, hanem ők is a fejedelem jövedelmeiből részesültek.²⁵ Amennyiben az oklevelekben ennek ellenére mégis föld, illetve nemcsak föld, hanem rajta élő emberek elajándékozásával is találkozunk, úgy ilyenkor nem magáról a földbirtokról, hanem adóról és szolgáltatásról van szó, amely adót és szolgáltatást az ott élők a fejedelemnek voltak kötelesek beszolgáltatni, s a fejedelem tulajdonképpen ezeket engedte át a kolostornak vagy a káptalannak. A 12. század előtt földbirtokot az uralkodótól, a fejedelemtől a tisztviselők sem kaptak, hanem az egyházhoz hasonlóan ők is csak a fejedelem bevételeiből és jövedelmeiből részesültek.²⁶ Magyarországon pl. a fejedelem jövedelmeinek egyharmada illette a várnagyot.²⁷

Mindez természetesen újabb emberek bevonását és egy újabb szervezet létrehozását jelentette. E szervezet létezésének tényét viszont – a tényleges igazgatási szervezettől, a várszervezettől eltérően – csak nemrég ismertük fel. Tulajdonképpen csak az utóbbi két évtizedben sikerült minden kétséget kizáróan megállapítanunk, hogy a várszervezet mellett (illetve a várszervezettel összefüggésben) az általunk vizsgált közép-európai államokban létezett egy nem kevésbé fejlett és a társadalom életébe ugyancsak alapvetően beleszóló gazdasági rendszer, amely ugyancsak mint közigazgatási rendszer működött.²⁸ Erről a rendszerről mint szolgáltató rendszerről beszélünk, mivel a rendszer tagjait szolgáltatóknak – ministerialisoknak – nevezték. Ezzel egyrészt azt akarták kifejezni, hogy bár kizárólag gazdasági rendszerről van szó, mégsem lehet azt csakis anyagi javakat előállító rend-

szernek tekinteni, mivel ez a rendszer a fejedelem és annak kísérete, a tisztviselők szükségleteinek a közvetlen biztosítására is hivatott volt. A szolgálónépek rendszere nem a mezőgazdasági és a kézműipari termékek felhalmozására, hanem az egész államapparátus élelmezésére, ellátására és kiszolgálására alakult. Itt elsősorban tehát „szolgálat”-ról volt szó, amely a nyugati „servitium regis”-hez hasonló, de annál sokkal kisebb és más alapokon létrejött szervezet volt.²⁹

A szolgálónépek rendszerének számos nyoma maradt fenn az írásos forrásokban, de a helynevekben is. A cseh-, lengyel- és magyarországi helynevek számottevő hányadát éppen a lakosság foglalkozásából leszármaztatott helynevek alkotják. Ilyen helynevek Csehországban, de a másik két országban is pl. a Vinaře (vinaři = bortermelők), Štítary (štítar = pajzskészítő), Zlatniky (zlatnik = aranyműves, aranymosó), Práče (prač = ruhamosó), Psáry (psár = kutyapécér); Hrnčiče (hnčič = fazekas), Struháře (struhař = fafaragó, főleg fatál-készítő), Mydlovař (mydlovař = szappanfőző), Kuchař (kuchař = szakács) stb. Lengyelországban ilyen foglalkozásból leszármaztatott helység-név körülbelül 400 van, Magyarországon is hozzávetőleg ennyi, viszont ennél jóval kevesebb a számuk Csehországban, talán körülbelül 130.³⁰ A történészek először azt hitték, hogy tulajdonképpen olyan falvokról van szó, amelyek a természetes gazdasági fejlődés során bizonyos foglalkozásokra specializálódtak.³¹ Ez a nézet nem adott magyarázatot arra a sok, ma már furcsának tekintett foglalkozásra, mint amilyen pl. a ruhamosás, vagy a kutyapécérség. A történészek csakhamar rájöttek arra, hogy az oklevelekben – igaz, hozzávetőleg csak a 13. századig – hasonló foglalkozások egész csoportjával lehet találkozni, viszont a 13. századi forrásokban ezek a foglalkozások már nem fordulnak elő.³² Az oklevelek mindamellettt arról is árulkodnak, hogy az azonos foglalkozású emberek a foglalkozásukról elnevezett falvakban laktak. Így például a cseh Svinař faluban (svinař = disznópásztor, kondás) lakott egy „porcarius qui sclauice dicitur zuinar, nomine Vzdicis”.³³ Magyarországon volt egy „terra Halász, ubi quondam castris fuerant piscatores”.³⁴ Lengyelországban pedig „hereditas Luccovo vulgariter nuncupata, que alio nomine Zlotnici (azaz aranyművesek) vocatur ex eo, quod nostri ducales aurifabri olim residerint in eadem”³⁵ fordul elő.

A lengyel oklevélnek ez az állítása egyúttal a szakosodott termelők és szolgák egy másik jellemző vonására is felhívja a figyelmet, nevezetesen arra, hogy ez a nép a fejedelem népe volt. Erre a felismerésre a lengyel történészek csak nemrég jutottak.³⁶ Olyan felismerésről van szó, amelynek a kora-középkori állam gazdasági hátszaga történetének kutatásánál, egy-

általán a kora-középkori gazdaság értelmezésénél óriási jelentősége van. Ugyanis bebizonyosodott, hogy ezek a népek, akikről az írásos emlékek, források leginkább „ministeriales”-ként (szolgálónépként) szólnak, mindenkor a fejedelem népei voltak, s ha netán az egyház vagy később – egészen kivételes esetben – a nemesség tulajdonába kerültek, az minden esetben – a forrásokból egyébként ez is teljesen világosan kitudnik – a fejedelem adományának a következménye. Tehát ezek szerint a „ministeriales” által nyújtott szolgáltatások, e szolgáltatások csoportja az államnak volt alárendelve, az államot szolgálta. Ezek után, ha még azt is figyelembe vesszük, hogy ezek a „ministeriales” a 13. századi forrásokban már egyáltalán nem szerepelnek, akkor nem marad más hátra, mint megállapítani, hogy létüket éppen a kora-középkori állam tette lehetővé, a kettő szorosan összefonódott, egymással összefüggött. Ezenkívül pedig, ha még arról sem feledkezünk meg, hogy a szolgálónépek csoportjával az Elba-menti szlávok körében (akik a kora-középkorban még nem éltek államközösségben) nem találkozunk³⁷, sőt még a keleti szlávok körében sem, pedig a keleti szlávok állama a közép-európai államokkal egyidőben alakult meg, úgy teljes biztonsággal kijelenthetjük: a szolgálónépek valóban csak Cseh-, Lengyel- és Magyarország területén találhatók és csakis a közép-európai típusú állam létéhez kapcsolódnak. Igaz, a szolgálónépek rendszerével még jóval később is, a 16–17. századi litván³⁸ és a moszkvai államban³⁹ is találkozunk, de itt mindkét esetben teljesen nyilvánvaló a rendszernek Lengyelországból történt importálása.⁴⁰ A Nemanjidák szerb államában ugyancsak ismert volt a szolgálónépek rendszere⁴¹, ami valószínűleg magyar hatás következménye.

Az oklevelekben előforduló foglalkozások és a foglalkozásokat tükröző helynevek rendkívül színes és sokoldalú együttest képeznek. Csehország és Morvaország vonatkozásában az oklevelek 47 féle szolgáltatásról és 48 helynévtípusról tájékoztatnak; a lengyelországi oklevelekben 31 féle szolgáltatást és 48 helynév-típust jegyeztek fel; Magyarország esetében pedig 56 féle szolgáltatásról, de – s ez eléggé meglepő – csak 31 helynév-típusról tudunk.⁴² Ezek természetesen csak tájékoztató jellegű adatok, a problémára vonatkozó eddigi kutatások eredménye; a további kutatások minden bizonytalanságot még majd módosítják ezeket a számokat. Az alapvető szolgáltatások köre az itt tárgyalt közép-európai államokban tulajdonképpen azonos, igaz, bizonyos különbségek – az ország adott jellege, földrajzi körülményei következtében – itt-ott fellelhetők. Így pl. Lengyelországban az oklevelek nagyon sok méhészről és Magyarországon pedig igen sok kovács működéséről

számolnak be. Lengyelországban sokkal több hód-vadász élt mint Csehországban vagy akár Magyarországon.

A szolgáltatások körét – tisztán formálisan – öt csoportra oszthatjuk: 1. az udvari szolgálónépek csoportja; 2. a vadászattal, 3. az állattenyésztéssel foglalkozó szolgálónépek csoportjai, 4. a bortermelők-szőlőművelők, méhészek, halászok csoportja, valamint 5. a mindenféle kézműves munkát végző népek csoportja. A szolgálónépek egyes kategóriái a forrásokban nagyon egyenlőtlen mértékben kerülnek említésre, ami egyrészt nyilván annak a következménye, hogy egyes szolgáltató foglalkozásokból csak kevésre volt szükség, másrészt pedig annak, hogy bizonyos szolgáltatást nyújtó foglalkoztatottokról – pl. a vadászokról – a fejedelem csak nehezen, illetve nem szívesen mondott le. Talán nem lesz felesleges, ha itt sorra vesszük a koraközépkori állam szolgálónépek rendszerének rekonstruálását lehetővé tevő rendelkezésre álló írásbeli forrásokat. Az elbeszélő források (Csehországban pl. a Kosmas-féle krónika) és törvények (főleg a magyarországi törvények) szinte egyedinek számító adatain kívül a fejedelmi adományokról készült oklevelekről van itt szó. Ezek az oklevelek a szolgálónépek rendszerének korabeli tükörképei, mivel az oklevelekben mindig olyan emberekről van szó, akiktől a fejedelem hajlandó volt megszabadulni és sohasem azokról, akikhez leginkább ragaszkodott, akikre mindenkor a legnagyobb szüksége volt. Ez a tény rendkívül szemléletes formában éppen a vadászok esetében jut kifejezésre. Mind Csehország, Lengyelország, mind pedig Magyarország vonatkozásában tulajdonképpen ez a csoport a legkevésbé figyelemmel kísérelhető, s ezt egyébként az irodalom is eléggé egyértelműen alátámasztja.⁴³ Mindamellettel teljesen nyilvánvaló, hogy itt – a fejedelem erdő- és vadász-regáléjára való tekintettel – az állam-gazdaság igen fontos részéről, a fejedelem és az uralkodó osztály alapvető lételeméről van szó. A fejedelem csak a legkritikább esetben vált meg a nagy becsben tartott vadászaitól és a vadászok adományozására is csak a legkritikább esetben szánta rá magát (azokat néha a kolostoroknak, és azoknak is csak kivételes esetben engedte át), egyébként a jobbágy-lakosság vadász-szolgáltatásai (a közvetlen szolgálat és gyakran igen bonyolult adók és szolgáltatások formájában) egészen a késő-középkorig fennmaradtak.⁴⁴

Most pedig a témáról ma rendelkezésre álló számtalan kisebb cikk és tanulmány alapján kísérletet teszünk a közép-európai kora-középkori állam szolgálónépeinek rendszerére vonatkozó eddigi ismeretek rövid áttekintésére és összefoglalására. Ezúttal nem törekszünk a szolgálónépek rendszere számtalan sajátos, különleges vonásának a teljes számba vételére, bár azok

sokszor valóban nagyon érdekesek (ilyen pl. a szolgáló személy szláv elnevezésének a közelmúltban való felfedezése, annak latin jelölése, valamint a szolgálónépek falvainak szláv elnevezése; kialakulásuk különböző változatai; a szolgálónépek rendszere és a fejedelmi udvar egymáshoz való viszonyának a kérdése, illetve annak különböző megnyilvánulási formái stb.), hanem kizárólag a rendszer egyszerű bemutatására törekszünk. A pusztá felsorolás is jól szemlélteti, hogy a szolgálónépek rendszerének a tanulmányozása milyen értékes és hasznos segítséget nyújt a kora-középkori állam érdekeinek – az állam egy igen fontos tevékenységi szféráján, a gazdasági szférán belül történő – felméréséhez és értékeléséhez.

Az udvari szolgálónépek csoportját – mindhárom országban – elsősorban a szakácsok és pékek jelentős száma képviselte. Míg Csehországban a szakácsok kivétel nélkül egyenként telepedtek le a falvakban, addig Lengyelországban – és hasonlóképpen Magyarországon is – külön szakács- és pékfalvak alakultak ki. A pékek feladata volt többek között a búza-örlés is, bár ugyanakkor az oklevelekben és a helynevekben molnárokra vonatkozó utalások is gyakran előfordulnak.⁴⁵ A pékekről és a molnárokról oklevelekben ritkán esik szó, ami arra utal talán, hogy a fejedelem ezekről a képzett kézművesekről, fontos szolgáltatást végző emberekről nem szívesen mondott le. Feltétlenül meg kell különböztetnünk őket azoktól a fejedelmi rabszolgáktól, akik a gabona-féléket kézimalmokon őrlték.⁴⁶ Úgy véljük, nem árt megemlíteni, hogy a gabona-örlő vizimalmok, amelyek a 13. század kezdetétől a városokban és a falvakban egyre gyakrabban fordultak elő, a 11. századi Közép-Európában, sőt még a 12. században is igen ritka berendezéseknek számítottak.⁴⁷ A szakácsok szemmel láthatóan nem csak főzték az ételeket, hanem a konyhai személyzettel és szolgálókkal közösen a hentesek feladatkörét is betöltötték. A szolgálónépek között ugyanis nem ismerünk külön hentes-csoportot, bár azt nagyon jól tudjuk, hogy a fejedelem és az uralkodóosztály étkezésében ebben az időben is nagy szerepe volt a húsnak.⁴⁸ Elvértve ugyan, de Csehországban a szolgálónépek egy különleges csoportjával a hús-sózó (salsamentarii) csoporttal is találkozunk. A húskonzerválás a fejedelem udvarában minden bizonnyal nagyon fontos helyet kapott, hiszen a tartósított húrsz a udvari kíséret és a várórség élelmezésénél is szükség volt.⁴⁹

A serfözéssel – a kora-középkorban egyik legelterjedtebb ital-féleség előállításával – a serfözők foglalkoztak. A rájuk vonatkozó meglévő cseh forrásanyag sajnos nagyon kevés adatot szolgáltat a kutatók számára; Magyarországon viszont ismert a malátafőző- és komlótermesztő szolgálónépek

csoportja is.⁵⁰ Kétségtelen, Lengyelországban is létezett serföző szolgálonép, ennek ellenére mégsem eléggé meggyőző az a K. Buczek által képviselt nézet, hogy ezt a csoportot Lengyelországban latinul „lagenarii”-nak nevezték.⁵¹ Az udvari szolgálonépekre vonatkozó forrásokban (és helynevekben) ezenkívül a leggyakrabban a fűtőkkel (calefactores stube) és ruhamosókkal (ablutores vestimentorum) találkozunk – ezek a cseh „pomizi” = pomyjci = mosók. Úgy látszik a szolgálonépeknek ez a csoportja a várak közelében fekvő falvakban telepedett meg, hiszen foglalkozásuk szempontjából ezek voltak a legjobb helyek.⁵² A várakban dolgozó szolgáló népek csoportja különben valóban igen sokrétű volt. Néhány példa az egész kérdés-kört teljesen nyilvánvalóvá és érthetővé teszi. Csehországban pl. létezett egy olyan csoport is, amely az „udvarnak nap-mint nap köteles volt szolgálni”,⁵³ Magyarországon pedig tudomásunk van olyan szolgálonépekről, akik feladata a fejedelem és a hivatalnokok szórakoztatása volt, ezek voltak az igricek – ioculatores,⁵⁴ sőt a soknemzetiségű Magyarországon ezenkívül még fordítók, tolmácsokkal is találkozunk, ezek a csehországi határvidékek környékén is ismertek voltak.⁵⁵

A fejedelmi vadász-szolgálonépek csoportjára vonatkozó adatok sajnos nagyon gyérek, ebben nyilván a már fentebb említett okok játszottak közre. Ennek ellenére a fennmaradt forrásanyag alapján, s a középkorba mélyen belenyúló hagyományok alapján teljes biztonsággal állíthatjuk, hogy a vadász-szolgáltatás igen jól szakosodott foglalkozás volt már a kora-középkorban is. Külön beszélhetünk solymászokról, héjászokról, hódászokról, vadászokról, lövészekről, sőt külön csoportot alkottak a hálóval vadászók, illetve a madarászok stb.⁵⁶ A forrásokban elsősorban a kutyapécerek (caniductores, custodes canum) szerepelnek, ők a fejedelem kutyáit gondozták. Ennek nyomát Csehországban számos helynév is őrzi (pl. a Psáry, Psáře és ehhez hasonló helynevek), sőt a három közép-európai állam mindegyikében az egész ország területén szétszórva megtalálhatók ezek a helynevek.

A fejedelem udvarában élő állattenyésztő szolgálonépek körében ugyancsak jelentős volt a szakosodás. A fejedelem udvarában a legfontosabb helyet nyilván a lótenyésztés, a fejedelem méneseinek a gondozása kapott, s ez érthető is, hiszen a ló a kora-középkorban nemcsak jelentős vagyont képviselt, hanem a lovas-had az állam fegyveres erejének nélkülözhetetlen eleme volt. Ez a szolgáltatás az írásos forrásokban és a helyneveknél igen gyakran és a legkülönböző formában fordul elő. A forrásokban szó van kancápolókról, lócsiszárokról, lovasokról, még csikópásztorokról is (Csehországban pl. van egy Hřebečniky = Csikófalva nevezetű helység is) stb. A szol-

gálónépeknek ezt a csoportját rendszerint a ménessel együtt adományozták, de joggal feltételezhető, hogy a fejedelem udvarában élő szolgáló-népek más csoportjához hasonlóan ezeket is a földdel együtt ajándékozták el, amelyen éltek (szó szerint lefordítva: földdel együtt, amelyen ültek – csehül: seděti na puďě). Mindhárom országban egy sor olyan falu is volt, amelynek neve a ló, a kanca és a csikó tenyésztéséhez kapcsolódott, ez viszont feltételezi a pásztoroknak falvakban való tartós letelepedését.⁵⁸ A fejedelmi udvar szarvasmarha-állományát a gulyások (vaccarii, buccularii) legeltették, a disznók legeltetésével a kanászok foglalkoztak. Az oklevelekben ezekről a szolgálónépekről sajnos nagyon kevés adat van, viszont e népek foglalkozásából leszármaztatott falu-elnevezések gyakran és nagy számban fordulnak elő mindhárom országban.⁵⁹

A szőlő-, illetve bortermelő, halász és méhész szolgálónépek csoportjára vonatkozó adatok viszont igen gyakran szerepelnek az írásos forrásokban, sőt ezeknek a foglalkozásoknak az elterjedését a helynevek alapján is jól nyomon tudjuk követni. Ami a szőlő-, illetve a bortermelőket illeti, talán gyakorlati értéke van annak a felismerésnek, hogy az egyházi intézmények pl. Csehországban a maguk szőlő- és bortermelő szolgálónépét az uralkodótól kivétel nélkül mindenkor adományban kapták. Ez viszont már elég komoly indok annak a rég érvényben lévő álláspontnak a revidálására, mely szerint a szőlő-, illetve a bortermelés meghonosítása Közép-Európában az egyházhoz fűződik, azért, mert az egyház istentiszteleti céljait szolgálta.⁶⁰ Sőt a rendelkezésre álló cseh és lengyel forrásanyagból még az is teljesen világos, hogy a kora-középkorban a szőlő- és bortermelők nagyon becses és megbecsült szakemberek, s emellett többnyire idegen származásúak voltak, Lengyelországban minden valószínűség szerint a mediterrán területről, Csehországba pedig Magyarországról jöttek.⁶¹

A fejedelmi udvarhoz tartozó méhészek szolgáltatását legjobban a lengyelországi források mutatják be, s ott ez a fennmaradt helynevekben is jól tükröződik: Bartodzieje, Bartniki (lengyelül: bartnik = méhész).⁶² Ebből a foglalkozásból leszármaztatott helységnév Csehországban csak nagyon ritkán fordul elő (így pl. Morvaországban a Včelary falu – včela = méh), bár ettől függetlenül a méhész szolgálónépek tevékenysége (custodes apum, mellifices, mellis solutores) Csehországban jól ismert. Az adománylevelekben a méhészeket is mindig azzal a földdel együtt említik, ahol éltek, s a mézen kívül, amit a fejedelmi udvarba hordókban juttattak el, úgy tűnik, hogy viaszt is szolgáltatottak.⁶³

Talán leginkább a halászzal foglalkozó szolgálónépek munkája sza-

kosodott. Az adománylevelek tanúsága szerint a halászokat nemcsak a földdel, hanem azzal a folyószakasszal együtt adományozták, amelynek közelében éltek és dolgoztak. Ebbe a csoportba nemcsak az egyszerű halászok, hanem pl. a pisztrángosok (Csehországban ezeket „pstruzniky”-knek, Lengyelországban „pstrazniki”-nek nevezik), sőt valamiféle „ministeriales aquarii”-k is tartoztak, ezekkel függ össze Csehországban a Voděrady és ehhez hasonló nevű községek elnevezése.⁶⁴

A fejedelmi udvar szolgálói között kétségtelenül a legszínesebb és legváltozatosabb a fejedelmi kézműves szolgálónépek csoportja volt. A lengyel irodalomban ezzel kapcsolatban olyan nézettel is találkozunk, hogy éppen a bányászok és molnárok tevékenységére való tekintettel célszerűbb lenne „ipari” szolgáltatásról beszélni.⁶⁵ Véleményünk szerint azonban nem árt, ha itt a kora-középkori kézműves termelés két nagyon jelentős kérdésére hívjuk fel a figyelmet. A két kérdésnek tulajdonképpen azonos a nevezője: a fejedelmi udvar kézműves szolgálónépe és általában a középkori kézműipar, kézműves mesterség viszonyáról van itt szó. A kora-középkori gazdaságnak ezt az alapvető kérdését néhány kutató gyakorlatilag nem akarta észre venni, ugyanis nem voltak hajlandók elismerni, hogy a fejedelmi udvarhoz tartozó kézművesek és a „szabad” középkori kézművesek között bármiféle különbség is lenne.⁶⁶ Viszont a kora-középkori szolgálónépek rendszere, s egyáltalán a kora-középkori állam fejlődése kérdésével behatóan foglalkozó kutatók számára ma már teljesen világos, hogy a kézműves termelés fejlődését a korai és a fejlett középkor fordulóján már nem a fejedelmi szolgálónépek rendszerének a léte motiválta és befolyásolta, s hogy ez a fejlődés nem a szolgálónépek rendszere keretén belül ment végbe. S bármennyire fontos és jelentős is e kézműves szolgálónépeknek a kora-középkori gazdasági életében betöltött szerepe – korlátai ellenére a termelésben való részesedését nem szabad lebecsülni – mégis meg kell állapítani: a fejedelmi udvar kézműves rétegében nem szabad azt a tényezőt látni, amely a középkori kézművesség – mint termelési ágazat – fejlődését alapvetően befolyásolta volna. A kora-középkori állam a maga „kézműves termelési szektorával” csak néhány sürgető és alapvető szükséglet kielégítését kívánta megoldani.

Az oklevelekből nagyjából az tűnik ki, hogy a fejedelmi adományok tárgyát jobbra egyes személyek, egyének képezték és csak kivételes esetben fordult elő, hogy a fejedelem több azonos foglalkozású kézművest adományozott el. A helynevek ugyanakkor a szolgálónépek falvainak a létezését támasztják alá, vagyis a kézműves termelés bizonyos koncentrációjáról

tanúskodnak. Természetesen mindkettőt jól összhangba lehet hozni, az egyházi intézmények, szervek részére nyújtott adományok (ez a leggyakoribb eset) leginkább valóban egyes személyeket érintettek, s a fejedelem udvarában folyó kézműves termelést viszont már sokkal koncentráltabb formában kellett megszervezni.

A fém-feldolgozó és fém-megmunkáló kézműves foglalkozások közül elsősorban az igen tekintélyes számú kovácsot (fabri) kell megemlíteni, akik a szolgáltató falvakban, de a várak alatt is megtelepedtek. A kovácsok részére a nyersanyagot az ércbányászok termelték, az ércet pedig a kohászok (ferrari) dolgozták fel. Ezek a foglalkozások, szolgáltatások ugyancsak szembetűnő és számottevő nyomot hagytak a helynevekben.⁶⁷ Meglepő viszont a fém-feldolgozó csoporton belül az, hogy a fegyver-készítő kézművesek nincsenek különösképpen kiemelve; ezek közül tulajdonképpen csak a pajzs-készítők az ismertebbek, akik a cseh források alapján ítélve az udvar pajzs-szállítói voltak.⁶⁸

A fa-feldolgozó, fa-megmunkáló kézművesek közül első helyen kétségkívül az ácsokat (carpentarii) kell megemlíteni, akiket az uralkodó szintén rendszerint földdel együtt adományozott el. A források ugyanakkor sok esztergályost (soustružník = tornatores) említenek; közülük is sokan külön válfajt képviseltek pl. a tál-, csésze-, pohár- stb. készítőik, akik — és itt megint csak a cseh forrásokra támaszkodunk — évente bizonyos meghatározott számú edényt voltak kötelesek az udvarnak beszolgáltatni.⁶⁹ Ezek közé a fa-feldolgozó kézművesek közé sorolhatók a szekér-, a kerék-, illetve a szánkó-készítő kézművesek, Lengyelországban ezeken kívül pedig még a folyami és talán a tengeri hajó-készítők, valamint a gyanta, szurok és kátrány-készítők is.⁷⁰

Az oklevelekben gyakran előforduló „sutores” gyűjtő elnevezés mögött sokszor nagyszámú, jelentős mértékben szakosodott, általában a bőr-kikészítéssel és -feldolgozással foglalkozó kézművesek rejtőztek. Ezek közül kerültek ki a cserzők, vargák, csizmadiák és szűcsök, akik még aszerint is elkülönültek egymástól, hogy melyik kézműves milyen bőrral dolgozott.⁷¹ Mindez azonban még távolról sem meríti ki a fejedelmi udvarnak dolgozó kézművesek felsorolását, ugyanis a helynevek közt még egy egész sor más foglalkozással is találkozunk, pl. szappanfőzőkkel és méregfőzőkkel, akik közül az utóbbiak a nyíl-hegyek mérgezésével is foglalkoztak, vadászatok, sőt a háború céljára.⁷² A kézműves foglalkozások közül rendkívül elterjedt volt a fazekasság, s ennek nyomai a helynevekben szintén jól mutatkoznak.⁷³

Ez az általános áttekintés is végeredményben világosan bizonyítja,

hogy a szolgálónépek rendszerének a fejedelem, a király sokrétű és gyakran meglehetősen sajátos szükségleteinek a kielégítését kellett biztosítania. Mindmáig vitatott kérdés azonban, hogy a szolgálónépek rendszerének vajon valóban csak az uralkodót és udvarát kellett szolgálnia, s az kizárólag a fejedelem „magán” vállalkozása volt-e, vagy pedig az egész államapparátus, azaz elsősorban a várak tisztviselőinek szolgálatában állt. Másképpen kifejezve, vajon arról van szó, hogy a szolgálónépek rendszere a fejedelem magánbirtokának a szolgáló-rendszere volt (s ennek központjai a fejedelmi udvarházak voltak), vagy a szolgáló népek rendszere általában véve az állam közigazgatásával fonódott össze, azzal az igazgatással, amelynek központjai a várak voltak. Ezzel függ össze egyébként az a kérdés is, hogy honnan, a lakosság mely rétegei köréből kerültek ki a szolgálónépek: a várigazgatás alá tartozó szabad lakosság köréből, vagy pedig a fejedelmi nagybirtokokon dolgozó rabszolgák soraiból?

Erre a kérdésre a lengyel és a cseh forrásokból egyértelmű választ nem kapunk, ugyanakkor viszont a magyar források meglehetősen világos feleletet adnak. Az utóbbiakból megállapítható egyrészt, hogy a szolgálónépek az udvarhoz kapcsolódtak, s elnevezésük: az „udvarnok” is innen származik (azaz a gazdasági udvarhoz tartozó emberekről van szó),⁷⁴ másrészt viszont igen gyakran találkozni olyan információval is, hogy az eladományozott vagy más címen említett szolgáló népek egy bizonyos várhoz tartoztak. Egyébként a szolgálónépek kérdésének kutatása során Csehországban is hasonló felismerésre jutottunk, nevezetesen: a szolgálónépek Csehországban is egyaránt tartoztak fejedelmi udvarházak és várak fennhatósága alá.⁷⁵ Az udvarházak viszont mind Csehországban mind pedig Magyarországon – s ez meggyőzően bizonyítható – a fejedelmi nagybirtok központjai voltak.⁷⁶ Lengyelország esetében már nem mondható ilyen egyértelműnek a helyzet, éppen ezért ebben a kérdésben Lengyelországban két egymással szembenálló nézet alakult ki: K. Buczek nézete,⁷⁷ aki a szolgálónépek rendszerét kizárólag az udvarhoz és a fejedelmi nagybirtokokhoz köti, illetve Modzelewski nézete, aki a szolgálónépek rendszerét a vár-igazgatás elválaszthatatlan részének tekinti.⁷⁸

A magyar (és a cseh) helyzet viszont azt mutatja, hogy az igazság valahol a két nézet között van. Mindenekelőtt nem kételkedhetünk abban, hogy a fejedelem saját, a várnép földjétől különálló és a fejedelmi udvarházak körül elterülő nagybirtokokkal rendelkezett. A legrégebb cseh adománylevelek egyikében, az úgynevezett Stará Boleslava-i káptalan alapító oklevelében – megalapítása I. Břetislav cseh fejedelem nevéhez fűződik (1046-ban) –

a káptalannak adományozott tizedekről olvashatunk, amely tizedeket a jövőben a káptalan a két leggazdagabb cseh vár-körzettől, a Žatec-i és a Litoměřice-i vár-körzettől kapja.⁷⁹ „Per rura quoque ad predictas urbes pertinentia, ubi-cunque dominica exercentur aratra, decimum manipulum et omnium animalium, tam maiorum, quam minorum, que per eadem rura aluntur, decimam. Quae vero sunt harum urbium, tam in longitudine, quam in latitudine, dimensa in hospitem rusticorumque turma, decimam urnam mellis tributique pacis decimum denarium...”⁸⁰ A várakhoz tartozó összes föld itt lényegében két kategóriára oszlik, a „dominica aratra”-ra, azaz fejedelmi birtokra és a „rustici”-ra, valamint a „hospites” földre, amely a várakon belül élő szabad nép kezében volt.⁸¹ Ugyanis Csehországban a „tributum pacis”-nak, Magyarországon a „liberi denarii”-nak, s Lengyelországban a későbbi forrásokban a „powolowe”, „poradlné” vagy „podymne”-nak nevezett adót⁸² csakis a szabadok fizették. A gabona-termeléssel és a „kis- és nagy” állatok tenyésztésével foglalkozó fejedelmi nagybirtokra másrészt úgy tekintettek, mint a Žateci és a litoměřicei vár tartozékára, ahol a gazdaságok hozamáról ugyancsak valamilyen kimutatást kellett vezetni. Ezt a tizedet a káptalan ugyanis a várakban lévő fejedelmi magtárakból és istállókból kapta, tehát onnan, ahol egyébként az adókból befolyó jövedelmeket is tárolták, valamint a fejedelmi „cellarü”-ba adó-formában begyűjtött mézet is raktározták.⁸³ S ez másképp nem is lehetett, hiszen gyakorlatilag lehetetlen lett volna Žatec és Litoměřice körzetében lévő nyilván nem kis számú udvarháztól a termékek egy tizedét külön-külön beszedni. Egy ilyen fejedelmi termény-magtárról, illetve istállóról viszont meglehetősen pontosnak mondható ismereteink vannak. Ez az Ohře folyó mentén elterülő Radonice-i udvar, amelynek területén nagyon gazdag és dús legelők voltak.⁸⁴ Az udvarhoz hat közvetlen közeli és egy távolabb fekvő falu tartozott, amelyek egytől-egyik a Bilině várhoz vezető út mentén alakultak. Ezek a falvak minden bizonnyal főleg gabonatermeléssel foglalkoztak, s a központi udvarházban egy nagyon jól berendezett és felszerelt istálló volt. Az állomáson 12 kanca-pásztor, 10 tehénpásztor (a családdal együtt) élt; a mezőgazdasági eszközöket az ott lakó kovács készítette és javította, ezenkívül volt itt egy varga is, aki valószínűleg a levágott állatok bőrének a feldolgozásával is foglalkozott, sőt az udvarban ezenkívül éltek még faedény-készítők (főleg fatálkésztők) is. Maga az udvarház egy rendkívül fontos, a Prágából az ország északi határai felé vezető út mentén állt, így utazásai során valószínűleg maga a fejedlem is gyakran megfordulhatott itt, másrészt ez az udvar nagyon fontos ló- és marha-tenyésztő központ is volt, hiszen a fennmaradt forrás szerint itt

sok lovat és marhát tenyésztettek. Igaz, az egyes udvarházaktól kapott adomány csekély volt, de mindig ügyeltek arra, hogy az udvarházakból az egyházi intézményeknek továbbított tizedek, adományok körül minden a lehető legnagyobb rendben legyen. A prágai břevnovi kolostor pl. két gazdasági udvar termékei után kapta a tizedet, egyrészt Prágából, másrészt a Prágától néhány kilométerre fekvő másik gazdasági udvarból is.⁸⁵

A várak tehát lényegében olyan helyek voltak, ahol mind a várnéptől beszedett adókat, mind pedig a várak körül elterülő, s a fejedelem tulajdonában lévő gazdaságokban megtermelt termékeket felhalmozták. A szolgálónépek a várak és az udvarházak környékén telepedtek le – s ez a tény mind Csehország mind pedig Magyarország vonatkozásában teljesen nyilvánvaló. Ez azt jelenti, hogy a szolgálónép a várakat és az udvarházakat egyaránt szolgálta. Ezenkívül Csehországban a fejedelmi udvarházak közelében igen gyakran várakkal is találkozunk, igaz ezekről a várakról a rendelkezésre álló irások források mélyen hallgatnak, pedig e várak 10–12. századi létezését a régészeti ásatások már bebizonyították.⁸⁶ E várak funkciója ismeretlen, de minden bizonnyal fejedelmi várak voltak, mert a fejedelem vár-regáléja csaknem korlátlan volt. Itt azonban még egy másik figyelemre méltó tényről sem szabad megfeledkezni: a 12. században a béke-adót (daň z míru – tributum pacis) nemcsak a várkörzetekben, a „civitates”-ben, hanem a vár-igazgatás központjával nem szolgáló várakban is szedték, sőt azokban a „tartományok”-ban is, amelyek elnevezésüket nem várak, hanem területek alapján kapták.⁸⁷

Mindez viszont ellentmond annak a Modzelewski-féle elképzelésnek, hogy a gazdaság és a „köz”-igazgatás teljesen azonos volt, s hogy a szolgáló nép kizárólag a várnagyi várakhoz tartozott. Bizonyos, hogy létezett királyi nagybirtok, melynek szervezeti egységei az udvarházak voltak és a fejedelmi nagybirtokot döntő mértékben a fejedelmi – királyi – szolgák művelték. Ugyanakkor valószínűnek látszik, hogy a szolgálónép a várakon kívül az udvarházakban is tevékenykedett, s ez azt jelenti, hogy a szolgálónép a királyi – fejedelmi – nagybirtokhoz és a várrendszerhez egyaránt tartozott, a várrendszerrel és a fejedelmi nagybirtokkal szorosan összefonódott. A várrendszer elsőrendű feladata volt a népet engedelmisségre kényszeríteni, katonailag megszervezni, az adókat, illetékeket s a szolgáltatásokat folyamatosan behajtani. Ha ennek a feladatnak és elvárásnak a várak nem tudtak megfelelni, akkor a királyi nagybirtokok központjával szolgáló udvarházakat is igénybe vették.

Nyilván ugyanez az elv érvényesült a szolgálónép toborzásánál is. Modzelewski szerint a szolgálónép a várak szabad lakossága köréből került

ki. Ez a fejedelem által valamennyi kötelezettség alól felmentett réteg a felmentés fejében „szolgálat”-tal tartozott.⁸⁸ Ezt az állítást azonban egy egész sor rendelkezésre álló adat cáfolja, amelyek a szolgálónép függő, nem szabad eredetét támasztják alá. Erre a kérdésre a legrégebb, eredetiben fennmaradt és korábban már említett litoměřicei várban alapított káptalanra vonatkozó alapítólevél (a káptalant 1057-ben II. Sptyihněv alapította⁸⁹) is egyértelmű választ ad. A fejedelem itt „deo omni arte ab omnibus suis civitatibus, sicut ad principis decet ministerium, de familia destinavit virum cum uxore et filiabusque ad unamquamque artem pertinentem.” Ezeket „ab omnibus terrenis negociis”-tól kellett felszabadítani „preposito et fratribus eiusdem ecclesie cuncta facere necessaria”. Körülbelül száz évvel később ezt az oklevelet feljegyzések alapján átirták, s az új szöveg már a „ministerialis”-ok egész sorát említi, akik közül néhányan a Litoměřice környékén fekvő falvakban és más várak körzetében telepedtek le; a többiek pedig a litoměřicei vár aljában elterülő Zásada nevű település területén állapodtak meg. Itt telepedett le a templom harangozója és három, földbirtokkal rendelkező szőlőtermelő is. Ezenkívül az oklevélben szó van még földbirtokkal nem rendelkező vargákról, „fehér” és „fekete” szűcsökről, kovácsokról, ácsokról, halászokról, méhészekről, szakácsokról, pékekről, molnárokról és lovászokról. Az oklevél világosan kimondja, hogy a vargákon kívül mindenkinek földbirtoka is volt (vagyis a „földön ültek”).⁹⁰

Az eredeti oklevél-szövegnek az a megjegyzése, hogy a fejedelem a „ministerialis”-okat „de familia”, azaz a nem szabad cselédség közül adományozta, nyilván nem egészen pontos. A „familia” mindenkor a tényleges cselédséget jelentette, azokat, akik közvetlenül az udvarházban dolgoztak és saját földdel nem rendelkeztek (vagyis nem ültek a földön). Ezek közül valószínűleg „ministeriálisok” csak azok lettek, akik Zásada-ban telepedtek le és így földdel nem rendelkeztek, viszont a „ministeriális”-ok nagyobbik része, tehát azok, akiket a fejedelem a falvakhoz tartozó földekkel együtt adományozott, nyilván eredetüket tekintve egészen mások voltak. Az sem kizárt, hogy személyi függésben nem lévő szabad fejedelmi parasztokról, a várnéphez tartozókról volt szó.

A szolgálónépeknek ezt a kétféle eredetét egyébként a magyar források nagyon világosan bizonyítják. A szolgálónép Magyarországon a fejedelmi – királyi – nagybirtokokon dolgozó rabszolgák és a várnép köréből kerültek ki.⁹¹ Modzelewski elképzelése tehát csak abban az értelemben helytálló, hogy a szolgálónépek összlétszámán belül valóban a személyi függésben nem lévő, személyileg szabad emberek voltak többségben. A szolgálónépek lét-

száma ugyanis túl magas volt ahhoz, hogy közöttük az ország lakosságának csak elenyésző töredékét kitevő rabszolgák legyenek túlsúlyban.

A szolgálónép társadalmi helyzete mindenesetre kedvezőbb volt mint másoké. Igaz ugyan az is, hogy a szolgálónépek valamennyi országban foglalkozásokhoz kötődtek, ami egyben a földhöz való kötődésüket is jelentette és elköltözésüket lehetetlenné tette, mégis a fejedelemmel és annak tisztviselőivel való gyakori kapcsolatuk, ezek szolgálata társadalmi felemelkedést jelentett számukra.⁹² Mivel a szolgálónépet, mint társadalmi csoportot sem a szabadok, sem pedig a személyi függésben élők közé nem lehet sorolni, nyilván azért került sor olyan kompromisszumra, mint amilyent Magyarországon I. István király dekrétuma jól kifejez (I. II. c. 21): „Si quis illorum qui vulgo uduornich vocatur furtum commiserit, lege liberorum diiudicetur, testimonium autem eorum inter liberos non recipiatur”.⁹³

A szolgálónépek rendszerén belül azonban ezek az aspektusok másodrendűek voltak. A szolgálónépek rendszere alapvető és eredeti jellege a gazdasági jelleg volt, s a szolgálónépek legszembetűnőbb közös vonása mindhárom országban az, hogy néhány jelentéktelen kivételtől eltekintve parasztok voltak és maradtak, s az uralkodó szolgálatára – közvetlen munka vagy pedig termék formájában – munkájuknak csak egy részét fordítják. A litoměřicei káptalan szolgálónépe pl. hetenként egyszer járt fel a várba a szolgáltatási kötelezettségeknek eleget tenni,⁹⁴ mások – főleg a kézművesek – szolgáltatásainak mértékét és tárgyát egy évre előre meghatározták.⁹⁵ Az állam léte alapvető gazdasági problémájának ez tehát nemcsak rendkívül egyszerű, hanem hatékony megoldását is jelentette.

JEGYZETEK

1. *D. Třeštlík*: K sociální struktúře přemyslovských Čech. ČSČH 19, 1971, 537–577. p. *R. Nový*: Přemyslovský stát v 11. a 12. století. Praha 1972. E két munkával szemben a korábbi felfogást védelmezi (de valójában le is mond róla). *Z. Fiala*: O vyjasnění pojmu v marxistickém starších českých dějin. ČSČH 20, 1972, 234–244. p. Ehhez hasonló vita Szlovákiában. M. Kučera és P. Ratkoš között folyik. *M. Kučera* Problémy vzniku a vývoja feudalizmu na Slovensku c. tanulmányában (HČ 22, 1974, 541–564. p.) többek között a szovjet és a kelet-német történészek körében folyó hasonló vitáról is áttekintést ad; *uő*: Geneza štátu a feudálnej spoločnosti na Slovensku ve svetle novej slovenskej historiografie, 1960–1975. HČ 25, 1977, 1. sz. V. ö. *P. Ratkoš* HČ 24, 1976, 4. sz. és HČ 25, 1977, 1. sz. A lengyel történészek közül ezt az új álláspontot főleg *H. Lowmianski* tette magáévá, s nézeteit terjedelmes, de igen megtévesztő címet viselő munkájában fejti ki: *Poczatki Polski I–V.*, Warszawa 1963–1973.

- A munka a valóságban az egész közép- és kelet-európai szlávok 2–20. századi történetét is felöleli. Lásd még: Przemiany feudalne wsi polskiej do 1138 c. cikkét, PH 45, 1974, 437–463. p. Használó nézetet vall *A. Gięsztor*: En Pologne médiévale: problèmes du régime politique et de l'organisation administrative du Xe siècle. *Annali della Fondazione Italiana per la storia amministrativa* 1, 1964, 135. sköv. p.; *K. Modzelewski*: Organizacja gospodarcza państwa piastowskiego X–XIII. wieku, Wrocław 1975, uő: The System of the *Ius Ducale* and the Idea of Feudalism. *Quaestiones Mediaevali* 1, 1977, 71–99. p.; uő: Dziedzictwo plemienne w ustroju Polski piastowskiej. *KHKM* 23, 1975, 351–383. p., továbbá *S. Russocki*: Kształty feudalizmu PH 64, 1973, 152–159. p.; uő: Spory o istotę i genezę feudalizmu europejskiego. *KH* 77, 1972, 404–412. p. A magyar történetírás területéről különösen figyelemre méltó a nyugati és a közép-európai fejlődés összehasonlítására tett igen komoly ismereti alapokon nyugvó kísérlet, *Makkai László*: Les caractères originaux de l'histoire économique et sociale de l'Europe orientale pendant le Moyen Age. *Acta Historica* ASH 14, 1970, 3–4. sz. A magyar történetírás uralkodó tendenciája még mindig a „nomád” („ázsiai”) feudalizmus és I. István király korában kialakult államforma közötti folytonosság keresésének szándéka. Vö. *Bartha Antal*: A IX–X. századi magyar társadalom. Bp. 1959.; uő: Hungarian Society in the 9th and 10th centuries, Budapest, 1975.; uő: A kelet-európai és belső-ázsiai feudalizmus történeti kapcsolatai, *Századok*, 97, 1963, 262–292. p. és 503–527. p.; *Győrffy György*: Tanulmányok a magyar állam eredetéről, Budapest, 1959.
2. Meglehetősen részletesen fejtette ki ezt *H. Lowmianski*: Poczatki Polski III. i. m. 490. sköv. p., ahol a kérdéssel kapcsolatban igen gazdag irodalmi áttekintést kapunk.
 3. *F. Graus*: Dějiny venkovského lidu v Čechách v době předhusitské I. Praha 1973. 310. p.
 4. Ld. a 11–12. századi cseh oklevelekben szereplő eladományozott személyekről készült összefoglaló kimutatást u. o. 298–301. p., amelyből világosan kitűnik, hogy személyeket mindig a fejedelem adományozta.
 5. Mindhárom ország vonatkozásában nagyon részletes irodalmi áttekintést, összefoglalást ad *T. Lalik*: Organizacja grodowo-prowincjonalna w Polsce XI. i poczatku XII. w. In: *Studia z Dziejów Osadnictwa* 5, 1967, 5. p. 1. j.
 6. I. István király dekrétumai, I. II., 16. c.: „Si quis servorum curti aut civitati precifitur, testimonium eius inter comites recipiatur”. (ed.: *Závodszy L.*: A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai, Budapest 1904, 155. p. A források közreadója itt a „servorumot” helytelenül „seniorum”-ra javította. Vö. *M. Kučera*: Die Struktur der Bevölkerung in der Slowakei im 10–12. Jahrhundert. *Studia Historica* 4, 1966, 25. p.
 7. *A. Gięsztor*: Kasztelanowie flandryjscy i polscy. Zagadnienia porównawcze. In: *Studia historyczne. Księga jubileuszowa St. Arnolda*. Warszawa 1965. 97–107. p. c. munkájában Flandriában és Burgundiában ugyancsak meglévő hasonló várszervezetre hívta fel a figyelmet. Az egész kérdés alapos, számos lényeges kérdésre kitérő összefoglalását legújabbán *M. Mitterauer*: Herrnburg und Burgstadt. *Zeitschrift f. bayerische Landesgeschichte* 36, 1973, 470–521. p. c. munkája adja, amelyből világosan kitűnik, hogy a közép-európai államok várszervezete egyedülálló, annak ellenére, hogy a 477. oldalon ennek épp az ellenkezőjét állítja a szerző.
 8. Magyarország vonatkozásában ez nagyon jól bizonyított (*M. Kučera*: Die Struktur

- der Bevölkerung in der Slowakei im 10–12. Jahrhundert. *Studia Historica Slovaca* 4, 1966. 29. p.) Csehország vonatkozásában lásd *P. Choc*: S mečem i žítíem. České raněfeudální vojenství. Praha 1967, 98–99. p.
9. Magyarországon a vásárokat (piac) eredetileg vasárnap tartották, csak később tették át más napokra. Vö. *Győrffy György*: Les débuts de l'évolution urbaine en Hongrie. Cahiers de civilisation médiévale 12, 1969, 143. p. Csehországban is ugyanígy volt, vö. *T. Lalik*: Miasta – Czachy. In: *Słownik Starożytności Słowiańskich*, III. Wrocław-Warszawa-Kraków 1968, 255. p. – Mindhárom országban pedig olyan helynevekkel is találkozunk, amelyek elnevezésüket a napok és hetek után kapták – „Streda” (Szerda = közép), „Pátek” (péntek) – ezek vásár- és piacközpontokat jelölnek, ami ugyancsak egyike azoknak a sajátosságoknak, amelyek ezekre az országokra jellemzőek.
 10. *M. Kučera*: Desatinná a stotinná organizácia obyvateľstva v ranostredovekom Slovensku. *Historické Štúdie* 4, 1964, 63. p.
 11. *M. Kučera*: Desatinná... i. m.
 12. *M. Kučera*: Desatinná... i. m. 61. p.
 13. *K. Buczek*: Organizacja populna w Polsce sredniowiecznej. *Studia Historyczne* 13, 1970, 205–250. p.; *Z. Podwinska*: Zmiany form osadnictwa wiejskiego na ziemiach polskich we wczesniejszym sredniowieczu. Zreb, wies, opole. Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdansk 1971, 275–341. p.
 14. *F. Graus*: Dějiny venkovského... i. m. I. 145–146. p.; *T. Lalik*: W sprawie badan porównawczych nad wczesnymi dziejami chłopow na ziemiach słowiańskich. KH 70, 1963, 293–296. p.
 15. *D. Poppe*: Ludność dziesięnicza w Polsce sredniowiecznej. KH 64, 1957, 3–41. p.; *K. Buczek*: O chłopach w Polsce piastowskiej I. RH 40, 1974, 54–68. p.
 16. Ezeket a Kosmas-krónika őrzi (*Cosmae Pragensis Chronica Boemorum*, II. 4. ed. *B. Bretholz*, MGH SS rer. germ. NS II., Berlin 1923, 86–88. p.). Az értelmezéssel kapcsolatban vö. még főleg *František Hrubý*: *Cirkevní Zřízení v Čechách a na Moravě a jeho poměr ke státu*. ČČH 22, 1916, 29–36. p. és *V. Novotný*: *České dějiny*. I., 3., Praha 1928, 359–561. p.
 17. Jarloch krónikája. *Fontes rerum Bohemiarum* II. Pragae 1874, 480. p.
 18. Kosmas II., 4, 87. p.
 19. Pl. lásd *Herbrod*: *Vita Ottonis III*, 29 (ed.: *H. Pertz*, MGH SS rer. germ. 1868), 141. p.
 20. *Dětmar VIII*. 2. (ed.: *M. Z. Jedlicki*: *Kronika Thietmara* (Thietmar krónikája), Poznan 1953, 583. p.
 21. Összefoglalóan *A. Gieysztor*: *Mouvements para-hérétiques en Europe Centrale et Orientale du 9e au 11e siècles*. In.: *Hérésies et sociétés dans l'Europe préindustrielle, 11e – 18e siècles*, Paris 1968, 159–167. p.
 22. *Z. Fiala*: *Přemyslovské Čechy*. Praha 1975, 2. kiad. 39. sköv. p.
 23. Itt teljesen világos bizonyítékot jelent Galli Anonymi *Cronica et Gesta ducum sive principum polonorum*, ed: *K. Maleczynski*, MPH NS II., Kraków 1952), 32. p.: „Et quotiens de civitate stationem in aliam transferebat, aliis in confinio dimissis, alios vastaediones et villicos commutabat.”
 24. A lengyel és a cseh „nářez”-ről (vágás, metszés), ami tulajdonképpen fizetség volt, azért, hogy a disznókat a fejedelmi erdőkben legeltethették, vö. *K. Buczek*: *O narzazie*. *Studia Historyczne* 14, 1971, 321–365. p.

25. A csehországi viszonyokkal kapcsolatban pl. *H. F. Schmidt*: Die rechtlichen Grundlagen der Pfarrorganisation auf westslavischem Boden und ihre Entwicklung während des Mittelalters. ZSRG KA 46, 1926, 81. sköv. p.; *K. Kolanczyk*: Studia nad relikdami wspólnej własności ziemi w najdawniejszej Polsce. Poznan 1950, 277. sköv. p.
26. Lengyelországgal kapcsolatban vö. *K. Buczek*: Uposazenie urzedników w Polsce wczesnofeudalnej. Malopolskie Studia Historyczne 6, 1962, 196. p. Csehország vonatkozásban legutóbb *R. Nový* i. m. 46. sköv. p. a vár-tisztviselőknek földbirtokkal való ellátásáról fennmaradt források alapján (az első erre vonatkozó adat is csak a 12. század utolsó évtizedéből származik) próbálja bebizonyítani, hogy ebben az esetben tulajdonképpen egy hivatali hűbéri adományról volt szó, ennek következtében szerinte a vár-rendszer kezdettől fogva a hűbéri rendszer valamiféle helyettesítője volt. A valóságban azonban a vár-tisztségek kései „feudalizálódása” a *várszervezet széthullásának* a jele volt, a „feudalizálódás” pedig a *várszervezet* lényegének teljes mértékben ellentmond. Vö. *K. Modzelewski*: Organizacja gospodarcza... i. m. 180. sköv. p.
27. Kálmán Király dekretumai, I. I. c. 5. (ed: *Závodszyk L.*), 186. sköv. p. Vö. még *K. Modzelewski*: Organizacja gospodarcza państwa piastowskiego X–XIII. wieku. Wroctaw 1975. 112. sköv. p.
28. Az egész kérdéskör alapirodalmát *A. Gasirowski* által a Słownik Starożytności Słowiańskich V. (Wroclaw – Warszawa – Kraków – Gdansk, 1975, 311–312. p. a „Služebné osady” címszó alatt. Lengyelország vonatkozásában a legfontosabb munkák: *K. Buczek*: Książęca ludność służebna w Polsce wczesnofeudalnej. Wroclaw – Kraków 1958. és *K. Modzelewski*: Organizacja gospodarcza... i. m. A legújabbak közül meg kell említeni *J. Domański*: Śląskie narwy służebne (A szolgáltatások visszatükrözése a sziléziai helynevekben), *Onomastica* 19, 1974, 5–42. p., 20, 1975, 5–34. p.; *K. Buczek*: Organizacja służebna w pierwszych wiekach państwa polskiego. *Studia Historyczne*, 20, 1977, 353–376. p. A csehországi viszonyokra vonatkozóan *B. Krzemińska – D. Třeštk*: Služebná organizace v raně středověkých Čechách (A szolgálonépek rendszere a kora-középkori Csehországban), *ČSČH* 12, 1964.; *uők*: Zur Problematik der Dienstleute im frühmittelalterlichen Böhmen. In.: *Siedlung und Verfassung Böhmens in der Frühzeit*, Wiesbaden 1967. A magyarországi fejlődésre *M. Kučera*: K problému včasnostredovekej služobnickej organizácii na Slovensku. *HČ* 12, 1964, 571. p.; *uő*: Sociálna štruktúra obyvateľstva Slovenska a 10–12. storočí *HČ* 13, 1965.; *uő*: Anmerkungen zur Dienstorganisation im frühmittelalterlichen Ungarn. *Zborník Filozofickej fakulty Univerzity Komenského v Bratislave, Historica* 21, 1970., *Heckenast Gusztáv*: Fejedelmi (királyi) szolgálonépek a korai Árpád-korban, Budapest, 1970.; *P. Ratkoš*: O služobných miestnych názvoch v Dunajskej kotline. *HČ* 19, 1971, 385–396. p.; *E. Dąbrowska*: Elementy słowiańskie w organizacji służebnej wczesnofeudalnych Węgier. In.: *Cultus et cognitio. Studia z dziejów średniowiecznej kultury*. Warszawa 1976, 107–114. p.; *Győrffy György*: Az Árpád-kori szolgálonépek kérdéséhez. *Történelmi Szemle*, 15, 1972, 261–320. p.
29. *C. Brühl*: *Fodrum, servitium regis*. Köln – Graz 1968.
30. Lengyelország vonatkozásában *K. Modzelewski*: La division autarchique du travail à l'échelle d'un État: l'organisation ministérielle en Pologne médiévale. *Annales*

- ESC 19, 1964, 1126. p.; Magyarország vonatkozásában *Heckenast Gusztáv* i. m. 12. sköv. p.; Csehország vonatkozásában pedig e cikk szerzőinek becslése alapján összeállított adatok.
31. A korábbi nézetekről részletes áttekintés *B. Krzemińska – D. Třeštík*: Služebná organizace... i. m. 638–643. p.; és *uők*: Zur Problematik... i. m. 70–73. p.; ld. még *Heckenast Gusztáv* i. m. 1. sköv. p., ugyanitt részletes irodalom 52–54. p.
32. *B. Krzemińska – D. Třeštík*: Služebná organizace... i. m. 638. p.; *uők*: Zur Problematik... i. m. 71. p.
33. CDB I. n. 387, 382. p.
34. *Heckenast Gusztáv* i. m. 104. p.
35. *K. Buczek*: Książęca ludność ... i. m. 62. p.
36. Ebben nagy érdeme elsősorban R. Grodeckinek van. *R. Grodecki*: Książęca włósc trzebnicka na tle organizacji majątków książęcych w Polsce XII w. KH 26, 1912, 443–475. p.; 27, 1913, 1–66. p.; egyébként R. Grodecki téziseit támasztotta alá és azokat helyenként tovább is fejlesztette *K. Buczek*: Książęca ludność ... i. m. 87. sköv. p.
37. *B. Krzemińska – D. Třeštík*: Služebná organizace... i. m. 664. p.; *uők*: Zur Problematik... i. m. 91. p.; Vö. még *E. Eichler*: Zur Geographie slavischer Namenstypen. Zeitschrift f. Slawistik 8, 1963, 811. p.; *J. Pert*: Sémantické typy lužickosrbých místních jmen. Onomastická práce 3, Praha, 1970, 217–218. p.
38. *D.L. Pochilevics*: Kresztjane – szlugi v Litve i zapadnoj Beloruszszii v XVI–XVII. vekach. Naukovi Zapiszki Lvivszkogo derzsavnogo Universzitetu 36, ser. isztoricsna 6, 1955, 144–172. p.; *uő*: Kresztjane – szlugi v Velikom Knjazseszve Litovszkom v XVII–XVIII. vekach. Szrednie Veka 21, 1962, 141–169. p.
39. *B. Florja* (Moszkva) hozzánk eljuttatott információjáért ezúttal mondunk köszönetet.
40. *K. Buczek*: Książęca ludność ... i. m. 100. p.
41. *C. Jireček*: Staat und Gesellschaft im mittealterlichen Serbien. Denkschriften d. kaiserlichen Wiss. AK. in Wien, Phil. – hist. Kl. 56, 1912, 42. és köv. p.; *S. Novakovič*: Selo. Glas Srpske Kraljevske Akademije 24, 1891, 60. sköv. p.; *O. Franck*: Studien zur serbokroatischen Ortsnamenkunde. Leipzig 1932, 202. sköv. p.
42. *E. Dabrowska*: Elementy slowianskie... i. m. 107. sköv. p.
43. *B. Krzemińska – D. Třeštík*: Služebná organizace... i. m. 651–652. p.; *K. Buczek*: Książęca ludność ... i. m. 49. sköv. p.; *M. Kučera*: Anmerkungen ... i. m. 126–127. p.
44. Csehországban még a 13. században is egy egész sor olyan rendelkezést hoztak, amelyek a vadászoknak, a kutyáknak nyújtott szállás és a kutya-élelmezés kérdésében intézkednek *B. Krzemińska – D. Třeštík*: Služebná organizace ... i. m. 651. p. és a 132. jegyzet u. o. A kutyák élelmezésének kötelességét a későbbiek folyamán aztán pénzdórára változtatták (csehül: „psárové”-nak nevezett adóra, ami tulajdonképpen kutya-adó volt). Vö. CDB II. n. 375, 412. p.; *K. Buczek*: Książęca ludność ... i. m. 41. p. egész sor, ennél még sokkal későbbi időszakból származó példát említ. Kis-Lengyelország területén pl. a solymárok egészen a 14. századig tevékenykedtek, sőt a Lengyelországhoz csatolt galíciai Oroszország területén még a 15. század végéről is van tudomásunk solymárokról. A magyarországi viszonyokról lásd: *M. Kučera*: Anmerkungen ... i. m.
45. *B. Krzemińska – D. Třeštík*: Služebná organizace... i. m. 646–647. p.; *uők*: Zur Problematik... i. m. 76–77. p.; *K. Buczek*: Książęca ludność... i. m. 27–28. p.;

- K. Modzelewski*: La division... i. m. 1137. p. – Magyarország vonatkozásában első-sorban a szakácsok rendkívül nagy számáról van tudomás: *Heckenast Gusztáv* i. m. 106, 119. p.; *Győrffy György*: Az Árpád-kori... i. m. 291, 299. p.; a pékek közül külön említés van a zsemle-sütőkről (u. o. 305. p.).
46. Pl. a Hradište-i kolostor az olműtzi Ottótól szolgákat kapott (CDB I. n. 79, 84. p.: „de familia... duo molentes”). Csehország területén ehhez hasonló feljegyzés több is fennmaradt. Az egész kérdéssel kapcsolatban vö.: *M. Dembińska*: Przetwórstwo zbożowe w Polsce średniowiecznej, X–XIV. wiek. Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdansk 1973, főleg 19–62. p.
47. Vö. *M. Dembińska* i. m. 63–72. p.; Ld. még *S. Trawkowski*: Młyny wodne w Polsce w XIII wieku. KHKM 7, 1959, 62–86. p. A szlovákiai viszonyokkal kapcsolatban *J. Hanušin*: Pojem a klasifikácia vodnych mlynov na Slovensku. Príspevok ku štúdiu starých mlynov a mlynárstva. Slovenský národopis 18, 1970, 177–222. p. A csehországi helyzettel kapcsolatban *L. Nový*: Dějiny techniky v Československu Praha 1974, főleg a 3. fejezet: *K. Krzemińska*: Młyny. 88–93. p.
48. *B. Krzemińska – D. Třeštk*: Služebná organizace... i. m. 648. p.; *K. Buczek*: Książęca ludność... i. m. 29. p. A középkori élelmezés kérdéséről általános áttekintés *M. Dembińska*: Konsumpcja żywnościowa w Polsce średniowiecznej. Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdansk 1963, II. fejezet, valamint a 155. sköv. p.
49. CDB I. n. 382, 360. p. A kora-középkori hadsereg élelmezésének kérdéséről *P. Choc*: S mečem a štítem... i. m. 122–133. p.; *K. Buczek*: Organizacja sluzebna..., i. m. 367. sköv. p.
50. *M. Kučera*: Anmerkungen i. m. 1116. p. és uő: K problému... i. m. 557. sköv. p.
51. *K. Buczek*: Lagiewniki. Język Polski 36, 1956, 4. füz., 246–254. p.; vö. még uő: Książęca ludność... i. m. 26–27. p. A tanulmány szerzőinek ezzel kapcsolatos megjegyzéseit lásd *B. Krzemińska – D. Třeštk*: Služebná organizace... i. m. 655. p., itt is főleg a 181. jegyzet. A „lagenarii” kifejezés Magyarországon fennmaradt forrásokban ugyancsak előfordul, de nem a „lahavnici”-pohárkészítők-kifejezésnek felel meg (vö. *Győrffy György* i. m. 291. p.)
52. Néhány érdekes adattal szolgál Csehország és Lengyelország területéről *B. Krzemińska – D. Třeštk*: Služebná organizace... i. m. 648–649. p.; *K. Buczek*: Książęca ludność... i. m. 35. p.; Magyarországra vonatkozóan *Győrffy György* i. m. 291. p.
53. CDB I. n. 382, 360. p.
54. *Győrffy György* i. m. 297–298. p.
55. *Heckenast Gusztáv* i. m. 54. p., *Győrffy György* i. m. 303–204. p. – mindezt tagadják, alaptalanul, vö. *P. Ratkoš*: O služobných názvoch... i. m. 392–393. p.
56. Csehországra vonatkozóan *B. Krzemińska – D. Třeštk*: Služebná organizace... i. m. 651–652. p.; uők: Zur Problematik... i. m. 79. p.; Lengyelország vonatkozásában *K. Buczek*: Książęca ludność... i. m. 38–51. p.; Magyarország vonatkozásában *Győrffy György* i. m. 262–264, 290. p.
57. *K. Krzemińska – D. Třeštk*: Služebná organizace... i. m. 262. p. és a 142–148. p. számú jegyzet; uők: Zur Problematik... i. m. 79. p.; *K. Buczek*: Książęca ludność... i. m. 41–42. p.; *Győrffy György* i. m. 300. p., *Heckenast Gusztáv*: i. m. 117. p.
58. *B. Krzemińska – D. Třeštk*: Služebná organizace... i. m. 652–653. p., főleg a 151. és 153. jegyzet; uők: Zur Problematik... i. m. 75. p.; *Győrffy György*; i. m. 290. p.

59. *B. Krzemińska – D. Třeštitik*: Služebná organizace... i. m. 652–653. p., főleg 153. jegyzet; *uők*: Zur Problematik... i. m. 74. p., *Győrffy György* i. m. 290. sköv. p.
60. *B. Krzemińska – D. Třeštitik*: Služebná organizace... i. m. 650. p., valamint *K. Buczek*: Książęca ludność... i. m. 73. p.
61. *B. Krzemińska – D. Třeštitik*: Služebná organizace... i. m. főleg 113. és 166. jegyzet. A lengyelországi szőlő-művelő falvakról *M. Kwapieniowa*: Początki uprawy winorosli w Polsce. *Materialy Archeologiczne* 1, 1959, 353–399. p. – A lengyelországi mediterrén szőlő-művelőkről lásd még *K. Buczek*: Książęca ludność... i. m. 73–74. p.
62. *K. Buczek* u. o. 79–86. p. A szőlőművelés nagyon elterjedt volt Magyarországon is. Vö. *Heckenast Gusztáv* i. m. 101. sköv. és 115. p.; *Győrffy György* i. m. 299. p.
63. *František Černý – P. Váša*: Moravské jména místní. *Vyklady filologické*. Brno, 1907, 183. p.
64. *B. Krzemińska – D. Třeštitik*: Služebná organizace... i. m. 651. p. és 125–130. jegyzet; *uők*: Zur Problematik i. m. 78. p. – A „Voderady” (Vedrőd) falunév Magyarországi területén is ismert, vö. *R. Krajčovič*: K etimologii slovenského názvu Vederady. *Onomastika* 3, 1957, 88–92. p. A Voderady (Vedrőd) elnevezésnek felel meg a lengyel „Wodniki” helynév, vö. *J. Domanski* i. m. *Onomastika*, 19, 1974, 34–35. p. A halász-szolgálónép kérdéséhez Lengyelországban *K. Buczek*: Książęca ludność... i. m. 75–78. p.
65. Így pl. *K. Buczek* u. o. 56. p.
66. Lengyelország vonatkozásában *K. Buczek*: W sprawie interpretacji dokumentu trzebnickiego z r. 1204 (Az 1204. évi trzebnicei oklevél interpretációjának kérdéséhez), *PH* 48, 1957, főleg a 41. sköv. p. és *K. Tymieniecky*: Organizacja rzemiosla wczesnosredniowiecznego a geneza miast polskich. *Studia Wczesnośredniowieczne* 3, 1955, 9–96. p. közötti vitát. *K. Buczek* a vita során teljesen helyesen megállapította, hogy Tymieniecky „a problémát figyelembe sem vette...” (*K. Buczek*: Książęca ludność... i. m. 57. p. és 5. jegyzet). A kérdéssel kapcsolatban vö. *M. Kučera*: Slovensko... i. m. 226. sköv. p.
67. *B. Krzemińska – D. Třeštitik*: Služebná organizace... i. m. 653–654. p. és 156–164. p.; *K. Buczek*: Książęca ludność... i. m. 63–64, 66–67. p.; *Heckenast Gusztáv* i. m. 81. sköv. p. 90, 93, 94. sköv. p., 100, 102, 107. sköv. p., 117, 118, 122, 123, 124, 126. p.; *Győrffy György* i. m. 279–289. p. Bizonyos magyar sajátosságokra utalnak a szűcs foglalkozáshoz kötődő helynevek, vö. *Heckenast Gusztáv* i. m. 123. p.
68. *B. Krzemińska – D. Třeštitik*: Služebná organizace... i. m. 654. p.; a lengyel pajzské-szítókra vonatkozó teljesen egyedülálló rendelkezésről *K. Buczek*: Książęca ludność... i. m. 58. p.; a magyarországi viszonyokról ebben a kérdésben lásd *Heckenast Gusztáv* i. m. 94–97. p. (Magyarországon szembetűnő az ilyen típusú helynevek sokasága is.) Bár ma már jól ismert (elsősorban a régészeti kutatások alapján), hogy a fegyverek nagyobb részét (főleg a kardokat) külföldről hozatták (vé. erről *A. Nadolski*: *Polskie sily zbrojne w czasach Bolesława Chrabrego. Zarys strategii i taktyki*. Lódz 1956, 27. sköv. p.), mégis valószínűnek látszik, hogy ebben a tekintetben az egyes országok nem tudtak annyira fegyvert behozatni, amennyire szükség lett volna, ezért a hazai fegyver-készítő kézművesség is kifejlődött. Vö. *P. Choc*: S mečem a štitem... i. m. 141–195. p. Oroszországban pl. olyan kézművesekkel (jobbágyokkal) is lehet az oklevelekben és más forrásokban is találkozni, akik egyben a fejedelmi udvar

- druzinájának a tagjai is voltak, vö. *T. Wasilewski*: Studia nad składem społecznym wczesnosredniowiecznych sił zbrojnych na Rusi. Studia Wczesnosredniowieczne 4, 1958, 329. p.
69. *B. Krzemieńska* – *D. Třeštk*: Služebná organizace... i. m. 654–655. p., főleg a 170–178. jegyzet; *uők*: Zur Problematik... i. m. 81. p.; Lengyelország vonatkozásában *K. Buczek*: Książęca ludność... i. m. 57–59. p. Magyarország vonatkozásában *Heckenast Gusztáv* i. m. 122. p.
70. *B. Krzemieńska* – *D. Třeštk*: Služebná organizace... i. m. 655. p., 182–188. számú jegyzet; *uők*: Zur Problematik ... i. m. 81. p.; Lengyelország vonatkozásában *K. Buczek*: Książęca ludność... i. m. 60–61. p.; Magyarország vonatkozásában *Heckenast Gusztáv* i. m. 122. p.
71. *B. Krzemieńska* – *D. Třeštk*: Služebná organizace... i. m. 655. p.; *uők*: Zur Problematik... i. m. 81. p.; a lengyelországi vonatkozásokról *K. Buczek*: Książęca ludność... i. m. 64. sköv. p.; a magyarországi vonatkozásokról *Heckenast Gusztáv* i. m. 127–128. p., és 84. jegyzet.
72. *B. Krzemieńska* – *D. Třeštk*: Služebná organizace... i. m. 655. p.; *K. Buczek*: Książęca ludność... i. m. 56–57. p.; *Heckenast Gusztáv* i. m. 100, ill. 102. p.
73. *B. Krzemieńska* – *D. Třeštk*: Služebná organizace... i. m. 655–656. p.; a lengyelországi vonatkozásokra *K. Buczek*: Książęca ludność... i. m. 69. p.
74. *M. Kučera*: Anmerkungem i. m. 120. p.; *uő*: Die Struktur... i. m. 75. p.
75. Ezzel a kérdéssel részletesen foglalkoznak a szerzők Přemyslovská hradište... idézett munkájukban.
76. Csehországra összesítést *R. Nový*: Přemyslovský stát... i. m. 104. p. c. munkája nyújt. A magyar udvarházakról *M. Kučera*: Die Struktur... i. m. 66. és köv. p.
77. *K. Buczek*: Książęca ludność... i. m. 98. sköv. p.; *uő*: Z badan nad organizacja gospodarki w Polsce wczesnofeudalnej. KHKM 17, 1969, 213. sköv. p.; *uő*: Organizacja sluzebna w pierwszych wiekach. KHKM 17, 1969, 353–376. p. Utóbbi cikkében *K. Buczek* álláspontja radikálisan megváltozott, a szolgálonép rendszerét a várakkal kapcsolja össze, de csak a legrégebb várakkal, amelyek az első Piastok uralkodása idején a nagy družina „garnizonjai” voltak.
78. *K. Modzelewski*: Metody kartograficzne wobec spornych problemow historii społecznej wczesniejszego sredniowiecza. KHKM 20, 1972, 391–413. p.: *uő*: Grody i dwory w gospodarce polskiej monarchii wczesnofeudalnej, KHKM 21, 1973, 3–35. p., 157–189. p.; *uő*: Organizacja gospodarca... i. m. 15–91. p.
79. CDB I. n. 382, 358–362. p. Az oklevéllel kapcsolatban vö. *D. Třeštk*: K sociální struktuře... i. m. 554. p. és *T. Lalik*: Włóść kanoników... i. m. 399–429. p.
80. CDB I. n. 382, 361. p. A „dominica aratra”-k itt fejedelmi birtok és nem „dominikális”, azaz földesúri magángazdaság. Erről *D. Třeštk*: K sociální struktuře... i. m.
81. Erről a két csoportról (Csehország vonatkozásában) *D. Třeštk*: K sociální struktuře... i. m. 553–554. p. és az ott közölt irodalmat; *R. Nový*: Přemyslovský stát... i. m. 62–63. p.
82. A cseh „tributum pacis”-al kapcsolatban vö. *R. Nový*: Přemyslovský stát... i. m. 58. sköv. p. – A magyar „liberum denarii”-val kapcsolatban vö. *Hóman Bálint*: Die erste ungarische Steuer. Ungarische Rundschau 1, 1912, 750–771. p.; ezzel kapcsolatos lengyelországi kérdésekről lásd *K. Buczek*: Powolowe – poradne – podymne. PH 63, 1972. 1–30. p.
83. A cseh „cellarii”-ról *F. Vacek*: Sociální dějiny české doby starší. Praha, 1905, 269. p.

84. CDB I. n. 156, 161. p., vö. *B.Krzemieńska – D. Třeštík*: Přemyslovská hradiště... i. m. 638. sköv. p.
85. CDB I. n. 375, 348. p. és vö. még CDB I. n. 390, 396–397. p. és *B.Krzemieńska – D. Třeštík*: Přemyslovská hradiště ... i. m. 640–641. p.
86. U. o. 649–651. p.
87. *K. Vogt*: Die Burg in Böhmen bis zum Ende des 12. Jahrhunderts. Reichenberg – Leipzig 1938, 82. sköv. p.
88. *K. Modzelewski*: Organizacja gospodarstwa... i. m. 197. sköv. p., 212. és köv. p.
89. CDB I. n. 55, 54–60. p. Vö. *Z. Kristen*: Pamětný zápis o založení a obnovení kapituly litoměřické. Acta Universitatis Palackianae Olomucensis, Historica II, 1961, 69–97. p.
90. E szöveg keletkezéséről u. o. 85. p.
91. *M. Kučera*: Die Struktur... i. m. 74. sköv. p.; *uő*: Anmerkungen i. m. 123. p.; *Heckenast Gusztáv* i. m. 76. sköv. p.
92. *B.Krzemieńska – D. Třeštík*: Zu Problematik... i. m. 85. p.
93. I. István király dekrétumai, I. II. c. 21. (ed.: Závodszy L.), 156. p.
94. CDB I. n. 55, 56. p. (B. szöveg)
95. *B. Krzemieńska – D. Třeštík*: Zur Problematik... i. m. 83. p.; Magyarország vonatkozásában *Heckenast Gusztáv* i. m. 77. sköv. p.

RÖVIDÍTÉSEK JEGYZÉKE

- CDB – Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae, ed. G. Friedrich. I–II., Praha 1904, 1912.
- ČČH – Český Časopis Historický
- ČSČH – Československý Časopis Historický
- HČ – Historický Časopis
- KH – Kwartalnik Historyczny
- KHKM – Kwartalnik Historii Kultury Materialnej
- MPH – Monumenta Poloniae Historica
- PH – Przegląd Historyczny
- RH – Roczniki Historyczne
- ZSRG – Zeitschrift der Svigny-Stiftung für Rectsgeschichte.